

MİZAH YARATMA EYLEMİNDE NASRETTİN HOCA

Nasreddin Hodja in the Act of Creating Humor

Nasreddin Hodja dans l'acte de la création humoristique

Bilgen AYDIN*

ÖZET

Nükte, alay gibi mizahî öğelerin serpiştirildiği fıkralar, bir kişiyi ve bir olayı hicvetmek konusunda sözlü mizahın en etkili ürünlerindedir. Nitekim Nasrettin Hoca fıkralarından bazıları dikkate alındığında, toplumsal ve siyasal yapıdaki çarpıklıkların alaysamalı bir söylemle hicvedildiği görülecektir. Bu bağlamda amacımız, seçilen dört Nasrettin Hoca fıkrasındaki mizah yaratma eylemini, gülmece kuramları çerçevesinde irdelemektir.

Anahtar Kelimeler

Mizah yaratma eylemi, hiciv, gülmece kuramları

ABSTRACT

The comic anecdotes that have elements of humor like witticism and mockery, are the most effective products of oral humor in which someone or some event is satirized. When we take Nasrettin Hodja anecdotes into consideration, it is seen that the disruptions in the structure of the society and politics are satirized in them through a mocking discourse. In this context, our aim is to analyze the act of humor creation in four Nasreddin Hodja anecdotes in the context of theories of humor.

Key Words

Act of creating humor, witticism, theories of humor

*Gülme eğlendirdiği kişiyi değil,
kendisiyle eğlenilen kişiyi öldürür.*

— Lunaçarski

Türkçe karşılığı “gülmece” olarak yerleşen ve Arapça “müzah”, yani şaka, lâtife, eğlence anlamına sahip mizahın en yaygın çeşitlerinden biri hicivdir. Türk edebiyatı tarihine bakıldığında, sözlü geleneğin ürünü olan Nasrettin Hoca fıkralarından, yazılı kültürün en popüler türü olan romana uzanan çizgi- de hicivden yararlanıldığı görülür. Nükte, alay, iğneleme, yergi gibi mizahî öğelerin serpiştirildiği fıkralar, bir kişiyi, bir olayı hicvetmek konusunda sözlü mizahın en etkili ve en eski ürünlerindedir. Fıkraların, günümüz mizahî öykü ve romanlarının ana yapısını anlamaya temel teşkil ettiği söylenebilir. Çünkü “ko-

medi ve mizah hikâyesi gibi uzun ve çok boyutlu türlerde, ana konunun ya bir fıkraya indirildiği, ya da bir fıkraya gibi kolayca anlatılabildiği” görülecektir (Öngören 1998:26). Bu bağlamda, bir tip özelliği sergileyen Nasrettin Hoca etrafında yaratılan fıkralarda kurulan cümleler ve önerme yapıları, gerek biçim gerekse içerik açısından incelendiğinde mizahın genel karakteri ortaya çıkacaktır. Bu çalışmanın amacı da, keskin zekâsı, hazır cevaplılığı, alaysaması ve taşlamasıyla toplumsal ve siyasal alandaki aksaklıklara dikkat çeken Nasrettin Hoca fıkralarındaki gülme olgusu ile mizah yaratma eylemini, gülmece kuramları

* Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi

çerçevesinde irdelemektir. Bu amaçla dört Nasrettin Hoca fıkrası seçilmiştir.

Mizahın Toplumsal Bağlamı

Toplumdan topluma, sınıftan sınıfa farklı işlevler yüklenebilen mizahta önemli olan, mizah yazarının alay ettiği, eleştiri oklarını yönelttiği hedefi iyi belirlemesi ve toplumsal bağlamı göz ardı etmemesidir. Çünkü toplumsal gereksinimler yoksa, mizahın amacına ulaşması söz konusu olamaz. Bu anlamda mizah, belki de en ciddi işlerden biridir denebilir. Nitekim çok yönlü bir mizahî bakışın örneklerini veren Nasrettin Hoca fıkraları, düşündürücülükten öğreticiliğe kadar pek çok ciddi işlevi yerine getirmektedir. Bu açıdan “[g]örevci ve yararçı gülmece”ye giren Nasrettin Hoca fıkraları, Aziz Nesin’in ifadesiyle “bir yararı olan, eleştirecilik, yericilik ve olumlu yönde yıkıcılık görevi yüklenmiş gülmeceler”dir (2001:38). Dolayısıyla, toplumsal ve siyasal yapıdaki bozuklukları mizahın özgürleştirici tüm olanaklarıyla gözler önüne sererek yeren bu fıkralar, gülmecenin de ötesinde yıkıcılık ve sarsıcılık işlevine sahiptirler. Çünkü her mizah gibi, bazı Nasrettin Hoca fıkraları da “alışkanlıklarla körelmiş bir toplumda, artık fark edemediğimiz alçaklıklara, çarpıklıklara dikkat çeker; alışkın olduğumuz şeylerin garipliğini, garip sandığımız şeylerin olağanlığını bir anda keşfetmemizi sağlar” (Koestler 1997:71). Bu anlamda, özellikle yargı ve yönetimle ilgili fıkralarda Nasrettin Hoca tipinin saldırgan ve savunmacı bir eğilim taşıması doğaldır. İlhan Başgöz, bu özelliği nedeniyle Nasrettin Hoca tipini bir “kahraman” olarak değil “kahraman karşıtı” (anti-hero) olarak değerlendirir (1999:10).

Fıkralarda, kadılıktan yumurta satıcılığına kadar pek çok işi üstlenen Nasrettin Hoca’nın tek silahı dilidir. Bu yüzden Hoca, birçok fıkra aracılığıyla hiciv oklarını toplumda gördüğü kusurlu kimselere yöneltmekten kaçınmaz. Bu amaçla, fıkralarda “idealize edilmiş bir ortam”ın tasarlandığı görülür (Öngören 1998:40). Hicvetmenin bir gereği olarak ortaya çıkan bu idealize edilmiş sonucunda, beğenilmeyen özellikler elbette abartılacaktır. Nitekim mizahın her şekli, Aziz Nesin’in de belirttiği gibi, “kötü bulduğu, halka karşı bulduğu bir yönetimi alay ede ede çürütüp yıkmak amacındadır” (2001:38). Gerek yargı mekanizması gerekse padişah ve beyler bu hücumdan nasiplerini alırlar. Ancak bu fıkralarda “eleştiri ve alay daha kişileşmemiş, belli bir insan üzerinde yoğunlaşmamıştır” (Başgöz 1999:36):

Adamın biri yolda Hoca’nın ensesine bir tokat atar. Hoca da onu mahkemeye verir. Kadı olayı dinledikten sonra saldırganı birkaç kuruş gibi küçük bir para cezası ödemeye mahkum eder. Meğer adam kadının arkadaşı imiş. Adam: “Kadı efendi yanımda para yok müsaade edin gidip getireyim” diye çıkar, bir daha da dönmez. Beklemekten usanan hoca, kadı efendinin ensesine bir tokat aşkeder ve der ki benim vaktim kalmadı beklemeye, o parayı siz alın”. (Başgöz 1999:46)

Yukarıdaki fıkrada görüldüğü gibi, yargı mekanizmasındaki aksaklıkları içineleyen bir dille yeren Hoca, kadı gibi üst kademedeki bir yargı elemanının kusurlarını gözler önüne serer. Bu noktada komiği yaratan öğelerden en önemlisi “kusur” olarak ortaya çıkar ve dikkati-

miz komiğin kusurlu yönleri üzerinde odaklanır. Nitekim, toplumsal ideal ile ahlâksal idealin temelde değişik şeyler olmadıklarını kabul eden Henri Bergson da, bizi güldüren şeylerin başkalarının kusurları olduğunu ileri sürmektedir (1996:73). Kusur denilen özelliklerin ancak içinde bulunulan toplumun koşulları içinde gülmeceyi yaratabileceğini belirtmek gerekir. Esasen, mizahın amacına ulaşabilmesi için toplumsal ve siyasal bağlamı göz ardı etmemesi gerekir. Ferit Öngören'in de belirttiği gibi mizah, “[b]u yapıyla diğer sanatlardan, genelleme yapan soyut insan uğraşlarından ayrılır” (1998:29).

Nasrettin Hoca fıkralarının ustalığı, halkın gerçeklik beklentisini dikkate alma ve komiği gerçekçi bir zemin üzerine inşa etme gerekliliği üzerine bina edilmelerinden kaynaklanmaktadır. Toplumsal ve siyasal yapıdaki çarpıklıkları mizahın özgürleştirici olanaklarıyla çeşitli yönlerden yakalayan Nasrettin Hoca fıkralarında “hicveden ve edilenin uymaya söz verdikleri ve halkın benimsediği ortak bir yasa” vardır (Öngören 1998:141). Bunun için bir olayı hicveden ürünler, “gerçekliğin ilgili yanlarını abartma, ilgisiz yanlarınıysa yalınlaştırma ya da bir yana atma tekniği”ni kullanmaktadırlar (Koestler 1997:70). Bu teknik, “mizahı mekanik bir işlem olmaktan kurtarır, ona beşerî bir kimlik kazandırmasını bilir” (Öngören 1998:29). Dolayısıyla cemaat kimliğinin ifade biçimlerinden biri olan mizahın, “[d]oğulu toplumların, yaşamak zorunda kaldıkları hızlandırılmış değişimler karşısındaki kaygıları ve hoşnutsuzlukları acı alay ve kendiyile alay tarzında ifade

ettiği görülmektedir” (Fenoglio vd 2000:13).

Alaysamalı Söylem ve Aşağılama

Alay ettiği kişinin kusurlarını açığa çıkararak halt eden Nasrettin Hoca tipinin yarattığı mizahî eylem, toplumu düzeltme amacını da imlemektedir. Nitekim Bergson'un belirttiği gibi, “[g]ülmede her zaman, açıkça ifade edilmeyen, komşumuzu aşağılama ve bunun sonucunda da onu düzeltme amacını görürüz” (Koestler 1997:40). Aşağılama duygusu, komiğin kendisini üstün görmesinin bir sonucudur. Platon ve Aristoteles tarafından ortaya konan ve modern dönemde Thomas Hobbes tarafından güçlendirilen “Üstünlük Kuramı” çerçevesinden komik olana bakıldığında, “birdenbire içimizi bir yücelik duygusu kaplar” (Morreall 1997:10). Bu durum, Platon'un ifadesiyle “belirli bir kötümeyi içerir” (Morreall 1997:8). Nasreddin Hoca'nın, fıkralarda diğerlerinden daha akıllı ve erdemli bir tip olarak sunulması, kusurlu olanı kötüleyici bir eylemdir. Bu kötülemenin bir parçası olarak ortaya çıkan alaysamalı söylem, her zaman hiyerarşilere ve sisteme atıfta bulunmak zorundadır (Hamon 1995:8):

Hoca'nın bir boğası varmış, yedi köyün ineğine yetermiş. Hükümet, bir örnek çiftlik yaparak bu boğayı satın almış. Gözleri sürmeli gerdanı katmerli, tüyleri pırl pırl bir inek sokmuşlar boğanın yanına. Ama boşuna, boğa başını döndürüp yüzüne bakmamış bile. Ondan güzelini bulmuşlar, koklamış yine beğenmemiş. Günler günü bu böyle gitmiş. Hoca'ya başvurmuşlar, ne oldu bu boğaya demişler yedi köye yeterdi, bir döl

alamadık gitti. Gülmüş Hoca, elbette demiş, öyle olacak; hükümet memuru oldu “bugün git, yarın gel” diyor. (Bayrak 1987:89)

Öte yandan, Nasrettin Hoca fıkralarının Bakhtin’in “karnaval gülmececi” dediği şeye yakın olduğu görülür. “Bu gülmececi Bakhtin’e göre, ‘tüm ünvanlar devrilmiş, altüst edilmiş, yukarıdakiler aşağıya indirilmiş’tir” (Fenoglio vd.2000:41). Çünkü egemen değerlerle yoğun bir çatışma içinde olan Nasrettin Hoca tipi toplumun tüm değerlerini alt üst eder ve güçlü olanı küçük düşürür. Dolayısıyla, sarsıcı, yıkıcı ve meydan okuyucu bir yönü olan mizah, gerçek hayatta üstün olamayan kişilere bir üstünlük duygusu vererek işlevini yerine getirir. Aziz Nesin, mizahın yarattığı bu üstünlük duygusunu, onun aynı zamanda “yeniklerin gülmececi” olmasına bağlar ve şöyle devam eder: “Yeniklerin gülmececi, korkunun eseridir. Birçok başarısız denemelerden sonra, artık başkaldırma, ayaklanmaya yüreklenebilenler, kendilerini ezenlerden korktukları için, onları alaya başlamışlardır” (2001:43):

Timur, Nasrettin Hoca ile hamama gider. Bir ara Hoca’ya sorar: “Hoca Efendi, ben satılık olsaydım, bana ne değer biçerdin?”. Hoca: “On akçe ederdin sultanım” deyince, Timur “İnsaf et Hoca, 10 akçe benim belimdeki futanın değeridir”. Hoca: “Ben de zaten ona değer biçmiştim, yoksa senin gibi bir Moğol parçası beş para etmezdi” der. (Başgöz 1999:37)

Bu fıkradaki alaysamalı söylem, 17. yüzyılda Nasettin Hoca fıkralarına giren Timurlenk üzerinde odaklanır (Başgöz 1999:36). Hippokrates’in deyişiyle burada “[a]llay gözleri kısar ve gözün çevre-

sindeki deriyi, delilerin çoğunun çehresinde farkettiğimiz kırıksıklıklara benzeyen bir şekilde kırıksıklık eder” (1997:XXII). Bu anlamda, Nasrettin Hoca hikâyelerinin alegorik bir karakter taşıdığını belirten Mehmet Ali Kılıçbay, halkın yegâne alegori kaynağı olan Nasrettin Hoca’nın “merkezi ve yerel güçleri protesto etmek” amacına dikkat çeker:

“Nasrettin Hoca kimliği bizatihi bir alegori oluşturmaktadır. Nitekim Timur fıkralarının olayın meydana geldiği 15. Yüzyılda değil de, 17. Yüzyılda çıktıkları bilinmektedir. Osmanlı devletinin bu yüzyılda ekonomik, siyasal ve toplumsal durumu kötüye gitmektedir. Bu yüzden halk üzerinde baskı giderek artmakta, yerel güçler gene sahneye çıkmakta, eşkiyalık ve Celâli İsyanları kangrenleşmekte, isyanların ardı arkası kesilmemektedir. (1996:8)

Bu çerçevede, özellikle kısıtlamaların olduğu, yoğun baskıların hissedildiği bunalım dönemlerinde mizahın, mücadele etme araçlarından biri olduğu söylenebilir. Böylelikle mizahın acı alayı ile birlikte duygulanma ortadan kalkarken “gülme bir emare” olur (Fenoglio 2000:9).

Yeniklerin Zafer Gülüşü

Rahatlama durumunu da berabere getiren gülme tepkisi, Albert Rapp’ın belirttiği gibi “zafer gülüşü”nü başlatır (Morreall 1997:14). Bu noktada “Rahatlama Kuramı” ile ilişki kurmak mümkündür. Herbert Spencer’den Sigmund Freud’a kadar pek çok isim komik olan bir şeye gülünmesi suretiyle sinirsel enerjinin boşaltılması konusu üzerinde durmuştur. Rahatlama Kuramı’nı kendi psikoanaliz kuramı ile uzlaştır-

mak zorunluluğu ile hareket eden ve dikkatinin çoğunu şakalara ayıran Freud, “yalnızca şakalara niçin güldüğümü zü değil, [. . .] komik durumlara ve mizaha da niçin güldüğümüzü açıklar” (Morreall 1997:46). Aynı zamanda Freud, komik olan bir şeyden zevk alışımımızı açıklarken daha çok toplum tarafından sınırlandırılan, baskı altına alınan duygu ve düşüncelerin bilince çıkarılması üzerinde durur ve ruhsal enerjinin ekonomik kullanımı” formülünü ortaya koyar (Morreall 1997:51): “Freud’a göre, gülme’deki temel zevk, ruhsal enerjinin biriktirilmesidir; gülmek bu enerjinin başka bir yerde kullanılmasıdır” (Morreall 1997:45). Nitekim Timur’u eşek yerine koyan fıkra, bu anlamda kurtarıcı bir can yeleşidir:

Hoca ile Timur karşılıklı oturmuşlar. Aralarında sadece bir minder varmış. Timur Hoca’ya kızmış: “Hoca Efendi” demiş “Eşekle senin aranda ne var?” Hoca “Sadece bir minder sultanım” diye cevap vermiş. (Başgöz 1999:38)

Bu fıkra, “Rahatlama Kuramı” çerçevesinde değerlendirildiğinde, “baskı altında kalan [b]enlik, kendini etkilenmeye, dış gerçeklerin dayattığı acıyı yaşamaya bırakmayı reddeder; bunun da ötesinde, bu darbelerin kendisi için bir zevk alma fırsatına bile dönüşebileceklerini gösterir” (Fenoglio 2000:8).

Öte yandan bu “zafer gülüşü”, acı bir gülümseyişi imlemektedir. Bu, Şükrü Kurgan’ın deyişle “Türk halk yaşayışının yüzyıllardır değişmeyen mutsuz yazgısıyla açıklanabilecektir” (Bayrak 1987:89). Nitekim “kara mizahın ayırdeci bir özelliği de, tohumunda görülen koyu umutsuzluktur: [. . .] Eğri olan

doğru olana, düzenbazlık dürüstlüğe, fesat içtenliğe, çıkar özveriye, baskı özgürlüğe her zaman galebe çalmıştır” (Batur 1987:8). Bu nedenle zaman zaman gadarlaşan mizah, iğneleyici diliyle var olan tutarsızlığa dikkat çekerken bir “zafer gülüşü” yaratarak gülünenden öc alacaktır. İçinde güldüğü şeyleri “halt etmekten yermeye” kadar pek çok öge bulunan bu “zafer gülüşü”, alaysamalı dille kazanılan bir zaferi imler. Bu öyle bir zaferdir ki, zaman zaman taşlama adı verilen bir silahla, zaman zaman da iğneleme ile amacına ulaşır.

Sonuçta mizahî eylem, “[t]oplumsal sahnenin mevcut düzenini bozar. Özerk, sürekli öngörölmüş bir biçimde akıp gidecek diye düşünölen toplumsal sahnenin mevcut düzeni, birdenbire alaycı ya da ironik bakışın etkisiyle donup kalır” (Fenoglio 2000: 9). Nitekim nükteli sözcüklerle yapılan yergilerden sık sık yararlanan Nasrettin Hoca fıkralarında “[y]erginin gülünçlük etkisi, okurun zihninde, bildiği toplumsal gerçeklikle, bu gerçekliğin tuttuğu çarpıtıcı aynadaki yansımasının aynı anda bir arada bulunmasından” kaynaklanmaktadır (Koestler 1997:70-71).

Son Söz

Sözlü kültürün ürünü olan Nasrettin Hoca fıkralarından günümüzün popüler türü olan romana uzanan süreçte, mizahî bakış açısını ve düşünme tarzını görmek mümkündür. Elbette ki fıkralar, günümüzde kendi kulvarında yaşamaya devam etmektedir. Ancak yadsınamaz bir gerçek vardır ki, Sabahattin Ali’den Aziz Nesin’e, Kandemir Konduk’tan Sulhi Dölek’e kadar pek çok mizah yazarı, bir düşünme tarzı olarak fıkralarda kar-

şımıza çıkan mizahî öğelerden yararlanmaktadır. Bununla birlikte, Türk edebiyatında genellikle hiciv ağırlıklı bir zeminde şekillenen mizahî ürünler, modern gülmece kuramlarına yaslınsalar da, Nasrettin Hoca gülmeceğinde görülen mizah yaratma eylemini yazılı kültürde devam ettirmektedirler. Özellikle acı bir alaysama ile başabaş giden sistem eleştirisi modern mizahın da başat konularından biridir. Mizahı bir araç olarak kullanan yapıtlarda, yenikler ile güçlüler arasında uzlaştırıcı bir denge unsuru olma hâli, mizahî eylemin ortak bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapıtlarda, Nasrettin Hoca tipinin karakteristik özelliklerini taşıyan mizahî karakterler de yaratılmaktadır.

Bu çerçevede, gerek sözlü gerekse yazılı kültürde mizahî eylemin yarattığı bir olgu olan “[g]ülme, insan ırkında duygudaşlığa karşı bir panzehir, diğer insanların kusurlarının bunaltıcı etkisine karşı kalkan oluşturan bir tepki olarak doğmuştur” denebilir (Koestler 1997:41). Dolayısıyla, güldürmekten düşündürmeye, eğlendirmekten şaşırtmaya kadar farklı işlevler yüklenebilen mizah, zaman zaman suçlama ve küfre yaklaşırsa da, Vedat Saygel’in belirttiği gibi “güler yüzlü bir kavga yöntemi”dir (Semih 1990:37). Bu kavga sonucunda yaratılan “zafer gülüşü” ile gülünenden bir tür öd alınır.

KAYNAKLAR

- Başgöz, İlhan, (1999), **Geçmişten Günümüze Nasreddin Hoca**, İstanbul, Pan Yayıncılık.
- Bayrak, Mehmet, (1987), **Halk Gülmececi**, İstanbul, Yorum Yayınları.
- Batur, Enis, (1987), “Kanlı Bir Kristal: Kara Mizah”, **Kara Mizah Antolojisi**, İstanbul, Hil Yayınları.
- Bergson, Henri, (1996), **Gülme**, (Çev. Yaşar Avunç) İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Fenoglio, Irene ve François Georgeon, (2000), “Sunuş”, **Doğuda Mizah**, (Çev. Ali Berktaş) İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Bergson, Henri, (2000), “Tunus’ta Cuha”, **Doğuda Mizah**, (Çev. Ali Berktaş) İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Hamon, Philippe, (1995), “Alaysılama”, (Çev. Barış Kılıçbay), **Güldiken**, Sayı: 7.
- Hippokrates, (1997), **Gülmeye ve Deliliğe Dair**, İstanbul, İris Yayınları.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, (1996), “Din, Devlet ve Halk Arasında Nasreddin Hoca”, **Güldiken**, Sayı: 9.
- Koestler, Arthur, (1997), **Mizah Yaratma Eylemi**, (Çev. Sevinç ve Özcan Kabakçıoğlu) İstanbul, İris Yayınları.
- Morreall, John, (1997), **Gülmeyi Ciddiye Almak**, (Çev. Kubilay Aysevener ve Şenay Soyer) İstanbul, İris Yayınları.
- Nesin, Aziz, (2001), **Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı**, İstanbul, Adam Yayınları.
- Öngören, Ferit, (1998), **Cumhuriyet’in 75 Yılında Türk Mizahı ve Hicvi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Semih, Mehmet, (1990), “Mizah, Güler Yüzlü Bir Kavga Yöntemidir”, **Milliyet Sanat**, Sayı: 241.